

ВИКОРИСТАННЯ КАРИКАТУР В ШКІЛЬНОМУ ПІДРУЧНИКУ ІСТОРІЇ (МЕТОДИКА РОБОТИ В УМОВАХ ДОСЛІДНИЦЬКОГО НАВЧАННЯ)

*П. В. Мороз, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук,
Інститут педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник
лабораторії суспільствознавчої освіти,
e-mail: pmoroz@ukr.net*

У статті розкриваються особливості використання карикатур в шкільному підручнику історії. Розкривається методика роботи з ними на уроках історії.

Ключові слова: шкільний підручник історії, структура підручника, ілюстративний матеріал, карикатури.

Постановка проблеми. В умовах інформатизації та інтелектуалізації суспільства підготовка майбутніх фахівців, орієнтована лише на засвоєння готових знань, втрачає актуальність. У сучасних умовах інформаційного суспільства значної актуальності стали набувати педагогічні технології розвитку творчих якостей особистості, однією з яких є дослідницька, яка безпосередньо впливає на зміст і характер викладання історії, змінює вимоги до рівня підготовки випускників, творчого їх розвитку, вмінь навичок. Сучасний випускник має не лише володіти певним обсягом фундаментальних знань, але і бути здатним самотійно, критично мислити, аргументовано відстоювати свою точку зору, самотійно аналізувати явища й процеси суспільного життя у зв'язках і суперечностях, знаходити інформацію про життя людей у минулому, аналізувати, інтерпретувати та оцінювати її, формулювати, висловлювати та обстоювати власну думку, робити вибір і пояснювати позицію, вести дискусію з історичної проблеми, розмірковувати, спілкуватися та співпрацювати в навчанні.

Для вирішення цих завдань істотним є використання в шкільних підручниках історії й опрацювання на уроках історії найрізноманітніших історичних джерел, зокрема візуальних.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нині накопичений певний методичний досвід їх використання у навчанні історії – вийшло чимало статей, посібників, підготовлені дисертаційні дослідження з даної проблематики. Проблемі методиці використання карикатур у структурі підручника присвячено публікації О. Желіби, Ю.Комарова, О.Пометун та ін. В той же час аналіз стану проблеми використання візуальних джерел у навчанні історії в практиці загальноосвітніх шкіл України свідчить про недостатність ефективної, цілеспрямованої, системної роботи з ними - учителі лише частково реалізують навчальний, розвивальний, виховний потенціал візуальних історичних джерел, іноді не володіють відповідними методами роботи з ними.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням цієї статті є на основі узагальненого досвіду розкрити методичні аспекти використання карикатур в шкільному підручнику історії в умовах дослідницького навчання.

Основна частина. До унікальних джерел, які несуть багато інформації належить плакат, карикатура і реклама. В останній час їх часто використовують автори підручників та посібників з історії. Вони несуть важливу, своєрідну інформацію про епоху – часом доповнюючи текстову інформацію, а часом виступають і самостійним історичним джерелом. Але слід пам'ятати, що ці джерела не можуть бути використані для точної кількісної характеристики процесів історичного розвитку, але допомагають виявити їх основні тенденції.

Як жанр карикатура з'явилась давно і була покликана доносити інформацію, а точніше - інтерпретацію того чи іншого явища до неписьменного населення. В статті під поняттям карикатура будемо розуміти - жанр образотворчого мистецтва (зазвичай графіки, але необов'язково), що є

основною формою образотворчої сатири, в сатиричній або гумористичній формі зображає які-небудь соціальні, суспільно-політичні, побутові явища, реальних осіб або характерні типи людей.

Авторам підручників історії слід мати на увазі, що карикатура має певні особливості – їх потрібно аналізувати більш ретельно (ніж плакати і рекламу) і в комплексі з іншими джерелами, оскільки за своєю природою і суттю вони не можуть бути об'єктивними.

Інтерпретацію та аналіз політичної карикатури розміщеної в підручнику пропонуємо здійснювати за таким алгоритмом:

1. Розгляньте уважно карикатуру. Яка дата її створення? Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?

2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять? Як вони одягнені? Наскільки реалістично чи гіперболізовано зображені персонажі? Якими засобами це досягається?

3. Опишіть предмети, зображені на карикатурі. Наскільки реалістично чи нереалістично вони зображені?

4. Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?

5. Що означає підпис під карикатурою? Чи співпадає він з сюжетом малюнку? Яке ставлення відображає карикатурист до персонажів чи події?

6. Які ідеї та політичні погляди, на ваш погляд, сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор карикатури?

7. Що ви знаєте про цю історичну подію, явище, зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації?

8. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Як вона співвідноситься з попередніми знаннями?

Учням необхідно надати можливість застосувати цей алгоритм кілька разів на заняттях під керівництвом вчителя, перед тим як вони зможуть використовувати його самостійно. Дотримання такого детального алгоритму

допоможе виробити в учнів відповідні навички, спостережливість, увагу, що вкрай необхідне при аналізі та інтерпретації карикатур.

Методична цінність карикатури в тому, що вона створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Зміст більшості карикатур зрозумілий старшокласникам і дозволяє отримати уявлення про думки та настрої людей у той час. Проте, слід наголосити учням, що карикатури зазвичай висловлюють думки щодо події, а не фактичну інформацію. Карикатурист дуже часто упереджений і не намагається в роботі виразити об'єктивну точку зору або представити різні точки зору на проблему, оскільки висловлює замовний (інколи свій власний) погляд на подію, тобто створює через малюнок позитивне чи негативне враження, нерідко використовуючи при цьому певні стереотипи. Наприклад, персонаж може зобразити так, що він буде виглядати таким, що заслуговує на довіру чи ні, міцним чи слабким, упевненим у собі чи таким, що вагається, патріотом чи зрадником тощо.

Вплив карикатур на свідомість населення велика і часом вона є небезпечною зброєю. Згадаймо т.зв. карикатурний скандал, що спалахнув в кінці 2005 - початку 2006 років і що охопив практично всі країни Європи і мусульманського світу, а також політичний конфлікт усередині європейських держав. Причиною конфлікту послужили карикатури на ісламського пророка Магомета надруковані в 2005 році в одній з датських газет. Тому важливо знати і розкривати в підручнику історію виникнення такого жанру як карикатура.

Карикатури, як вид мистецтва, має давні витоки. Зокрема, на пам'ятках Стародавньої Греції і Риму присутні численні зображення гумористичного і сатиричного характеру. І все ж, карикатура, як самостійний жанр, з'являється в епоху Ренесансу як малюнок декількома швидкими розчерками пера на листочку паперу. Подальше її поширення пов'язане з розвитком книгодрукування і освоєнням техніки гравюри. Найбільш частим прийомом виявляється приниження об'єкту, що зображається, і насмішка над владою.

Так, за часів Французької революції король Людовик 16-й зображається як жирна свиня, яку пора зарізати, а його дружина Марія Антуанета - як пантера або вовчиха, що підкреслює її звірину природу.

Відомо, що імператор Наполеон дуже гостро реагував на карикатури про себе. Він навіть вимагав від короля Англії судити таких людей як вбивць. Взнавши про таку реакцію Наполеона на карикатури про себе, у Росії в 1812 році під час Вітчизняної війни розгорілася ціла повномасштабна карикатурна кампанія проти французького імператора та його армії, а головнокомандуючий російською армією Михайло Кутузов для розповсюдження навіть утворив при своєму штабі особливу друкарню. Висміюючи Наполеона, глузуючи над його зовнішністю російський полководець прагнув засобами карикатури підняти патріотичні настрої серед народних мас та в армії.

Селянин Іван Долбила

Пригощання Наполеона в Росії

«Ніс, привезений Наполеоном з собою з Росії до Парижа». Карикатура на Наполеона художник І.І.Теребенев (1780-1815) Лубок

Французька карикатура «Побиття Наполеона».

Карикатура Т. Роуландсона «Наполеон та скелет».

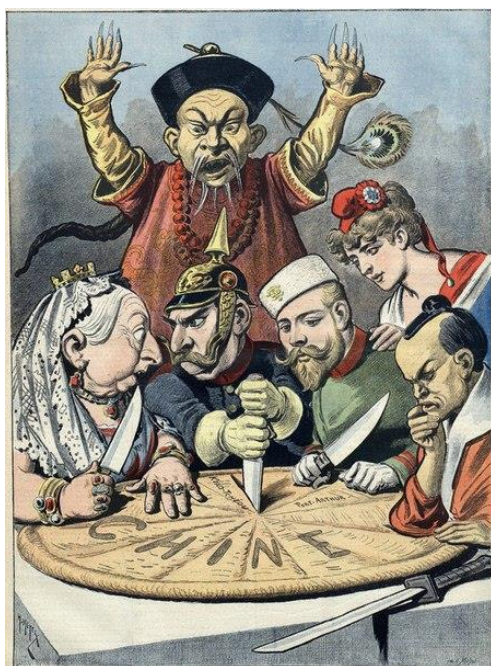
При аналізі карикатури Т. Роуландсона «Наполеон та скелет» ми запропонували учням відповісти на такі запитання:

1. Якому історичному періоду присвячена карикатура?
2. Яка головна ідея цієї карикатури?
3. Що саме висміює ця карикатура (зовнішність політичного діяча, його поведінку, політичну подію або явище)?
4. З якою метою була створена ця карикатура (образити зображеного на ній політика, вказати на його істотні помилки, збудити громадське невдоволення, висміяти негативне політичне явище тощо). Чому ви так думаєте?
5. Як ви ставитесь до головної ідеї цієї карикатури?

Особливого визнання набула карикатура з середини XIX століття. В середині XIX ст. з'явилися цілий ряд сатиричних журналів: «Єралаш», «Будильник», «Стрекоза», «Шут», та ін. В цей час карикатура набуває більшої інформативної насиченості.

Досить часто автори підручників використовують карикатури при висвітленні міжнародних відносин цього періоду. В цьому плані показовою є французька карикатура кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією». Ми пропонуємо такий алгоритм її аналізу:

1. Якій історичній події присвячена карикатура? Що допомогло вам це визначити
2. Чи впізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому?
3. Чи збігається назва карикатури із її сюжетом?
4. Яке ставлення відображає карикатурист до зображених персонажів та події?
5. Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів та події, яку подає автор карикатури?

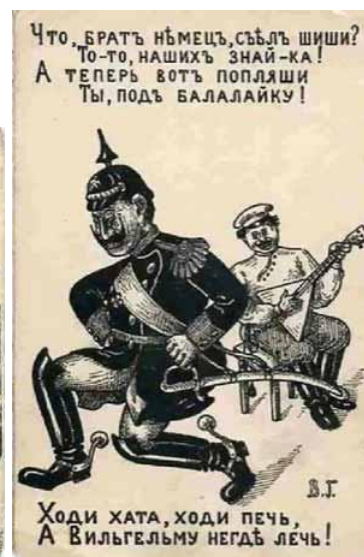
Французька карикатура кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією»

Великого розповсюдження набула карикатура в роки Першої світової війни. Саме працюючи з карикатурами цього періоду можливо застосувати порівняльний підхід до карикатур в різних воюючих країнах. Зокрема, під час вивчення причин та передумов Першої світової війни учням можна запропонувати для аналізу німецькі карикатури «Карта Європи 1914 р.» із завданням : Чи був об'єктивним художник створюючи карикатуру? Які ідеї

та політичні погляди сповідує автор малюнку? За чим це можна визначити? Свою відповідь аргументуйте фактами.

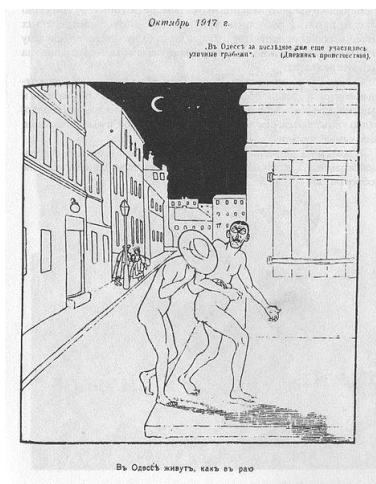
Аналізуючи російські карикатури часів Першої світової війни, пропонуємо такі завдання для учнів: Чи був об'єктивним художник створюючи карикатуру? Які ідеї автор втілив в малюнку? Чиї інтереси вони відображали? Чи відповідають ці ідеї даним інших джерел з історії Першої світової війни? Як інформація отримана під час аналізу карикатури співвідноситься з іншими історичними джерелами?

Для порівняння учням можна запропонувати розглянути і проаналізувати за раніше наведеним алгоритмом реакцію тогочасних карикатуристів на відступ військ Російської імперії з Галичини літом-осінню 1915 року.

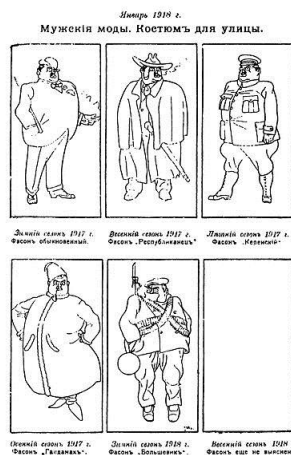
У радянський період офіційна карикатура служила політичним цілям: боротьбі із «зовнішнім ворогом – капіталізмом» і з внутрішніми окремими моральними недоліками суспільства «будівельників соціалізму», висміюючи дармоїдство, пияцтво, прогули і тому подібне. А втім, нарівні з офіційною карикатурою завжди існувала підпільна, така, що висміювала владні структури, що не могла робити офіційна.

в Одессе живут, как в раю.

Бандитизм на одесских улицах.

Карикатура 1917 года

Мужские моды.

Карикатура 1918 года

Одесский налётчик, «добывающий» драгоценные камни.

Карикатура 1918 года

В роки Непу з'явилося багато різних гумористичних журналів, але їх життя виявилось недовгим. У 1922 році починають видаватися відразу

декілька сатиричних гумористичних журналів: «Крокодил» «Смехач», «Заноза», трохи пізніше, в 1923 році - «Прожектор» (при газеті «Правда») і ще декілька. Там публікується в основному література для невибагливого читання, далека від політики, не конфліктна, хоча і з обережним прийняттям нової радянської дійсності: гуморески, веселі невибагливі історії, пародійні вірші і, звичайно, карикатури. Але всі ці видання стали виключенням в радянській періодиці і дуже скоро за рішенням властей були закриті, з 1930 року «Крокодил» залишився єдиним загальносоюзним сатиричним журналом.

Одного убить... другого купить... третьего
спонить... и в Совете царить.

Рис. Ю. Ганфа.
«Крокодил», 1928.

Не дуже любив карикатуру «отець народів» товариш Сталін. Багато майстрів цього жанру узнавали, що таке табірна юшка. Допускалося тільки те, що відкрито показувало всі кращі сторони життя радянського громадянина і глузувало з пороків капіталістичних відносин. Але під час Великої Вітчизняної війни про карикатуру знову пригадали як про щонайпотужніше пропагандистське мистецтво.

Під час Другої світової війни карикатура стала якоюсь мірою знярядям боротьби і засобом патріотичного підняття духу. Відомий плакат Моора початку війни «Все на Г» (Гітлер, Гиммлер, Герінг, Геббельс і російська буква Г з відомим російським масштабним словом широкого сенсу на цю букву і графічною грою в чотири ці букви, що склалися у фашистський знак).

Плакат Моора «Все на Г»

Плакат Другої світової війни. Кукринікси Нещадно розгромимо і знищимо ворога. Плакат 1941 року

— Мой фюрер, на русском фронте
погибло много генералов.
— Черт с ними! Меня сейчас глав-
ным образом интересует судьба од-
ного ефрейтора.

Рис. Л. Бродаты.
«Крокодил», 1944.

Часи Хрущовської відлиги відкрили нові можливості для розширення сфери діяльності офіційної радянської карикатури, але все це із закінченням Хрущовської відлиги закінчилося так само швидко, як і почалося. Внутрішньої політичної карикатури офіційно не було, а ледь не єдина область радянського життя, яке піддавалося осміянню, - сфера обслуговування. Одначе, 1 січня 1967 року за рішенням ЦК КПРС «Літературна газета» набула новий формат, головним редактором був призначений Олександр Чаковський, і незабаром в газеті з'явився

гумористичний розділ «Клуб 12 стільців», який очолили Віктор Веселовський та Ілля Суслов. Саме там можна було знайти чимало якісних карикатур. А з початку 70-х років виникають неформальні клуби: карикатуристи нової хвилі часто збираються на квартирах, щоб поділитися новими ідеями, показати свої роботи, поспілкуватися і навіть спробувати організувати таємні виставки.

Чимало яскравих карикатур було в українському сатирично-гумористичному ілюстрованому журналі «**Перець**», який критикував такі вади суспільства: пияцтво, бюрократію, присвячував увагу боротьбі зі спекуляцією, безпорадністю адміністрації також побутовим справам.

В пострадянський період межі карикатурних тем були скасовані. Будь-які теми були відкриті. Відразу ж найбільшого поширення набула політична карикатура. Карикатури на політичних діячів заповнили всі газети і журнали. З'явилися нові теми для карикатур: олігархи, кримінал у владі, корупція, новий погляд на політичну боротьбу, нові соціальні проблеми.

При створенні карикатур, особливо зовнішньополітичного характеру,

автори часто використовують символи: Джон Буль, чи англійський бульдог, символізує Британію, ведмідь - Росію, Дядечко Сем - США і т.п. Отже що означають ці символи? Яка їх історія? Важливо це розкрити в тексті підручника історії.

Дядько Сем (англ. Uncle Sam) — персоніфікований образ Сполучених Штатів Америки. Зазвичай персонаж «Дядько Сем» є карикатурним, сатиричним. Але цей образ використовувався і для патріотичної пропаганди. Він отримав особливу популярність під час першої світової війни — Дядько Сем був зображений на листівці, що запрошувала волонтерів вступати до американської армії. Цей вираз став синонімом-символом федерального уряду США.

Точну історію виникнення цього образу, ймовірно, не вдасться дізнатися ніколи. Вважається, що образ Дядька Сема виник як уособлення США в часи британо-американської війни 1812 року. Прообразом Дядька Сема міг бути, як стверджує американський фольклор, м'ясник Семюел Вілсон (англ. Samuel Wilson), що поставляв провізію на нью-йоркську військову базу Трой. Вілсон маркував діжки з м'ясом літерами U.S., маючи на увазі Сполучені Штати (англ. United States), а солдати жартома говорили, що м'ясо прибуло від Дядька Сема (англ. Uncle Sam). Існує інша версія, згідно якої 7 вересня 1813 року охоронець-ірландець на запитання, що означають літери U.S. на діжках, розтлумачив їх за ім'ям виробника — дядько Сем (англ. Uncle Sam). Саме ця версія закріпила резолюцією Конгресу США від 15 вересня 1961 року, в якій офіційно проголошено вважати Семюела Вілсона прабадьком національного символу Америки — виразу «Дядько Сем».

Дядько Сем - настільки колоритний персонаж, що його образ дуже часто використовувався на плакатах, в карикатурах і коміксах як патріотичних, так і антиамериканських.

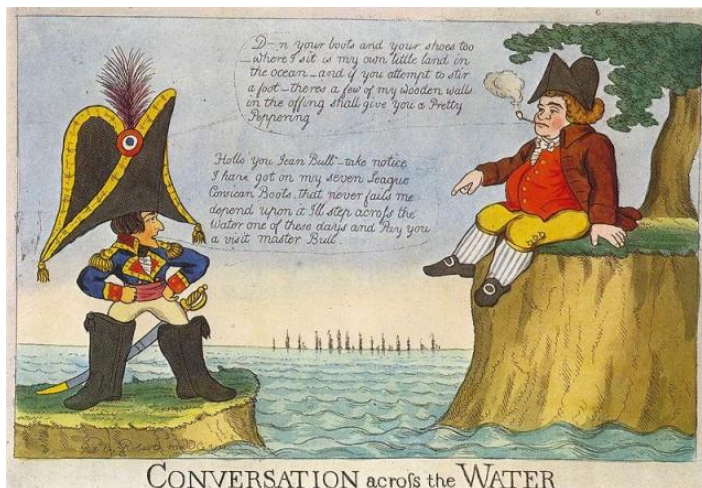
Щодо іншого персонажу - збирального образу типового англійця - **Джона Булля** (Джон Буль, Джон-Буль; англ. John Bull — буквально Джон Бык) , то він походить від простуватого фермера з памфлету англійського публіциста Джона Арбетнота «Історія Джона Буля».

Джон Булля зображують – червонолицим, низькорослим товстуном з хитрою фізіономією, з неодмінними бакенбардами, в червоному сюртуку, білих брюках або лосинах (обов'язковий костюм квітів і короткому циліндрі або шапокляке іноді з підзорною трубою, через яку він в безпеці і комфорті розглядав зі свого острова через Ла-Манш події, що відбуваються на континенті.

Вербовочний плакат Першої світової війни з канонічним Джоном Буллем

Російський плакат «Посидимо біля моря, почекаємо погоду» із зображеннями забайкальського козака, японського мікадо, Джона Буля і Дядька Сема, 1904

Джон Буль та Наполеон

Ще одним хрестоматійним символом в карикатурному жанрі став «російський ведмідь». Ведмідь відноситься до ряду стійких символів Росії в числі, скажімо, таких, як мороз, Сибір, деспотизм, ікра, горілка, балалайка, а в новітній час - балет, matrioshka, автомат Калашникова і корупція. Але саме ведмідь став найзрозумілішим і затребуваним атрибутом Росії для західної свідомості.

Найчастіше символ ведмеда використовують для позначення Росії в західних країнах, особливо Британії, і не завжди в позитивному значенні: іноді це порівняння має на увазі, що Росія - це «велика, незграбна і жорстока» країна.

Але образ «російського ведмедя» в карикатурах з часом мінявся, в чому можна переконатися на прикладі німецьких карикатур XIX-XX ст... Нижче наведена карикатура 1863 р. Ведмідь - один з гравців політичної арени Європи, разом з Великобританією - левом, Італією - однорогом, Іспанією - биком, Пруссією і Австрією - двома орлами, і Францією - півнем.

В даній карикатурі негативне ставлення стосовно Росії виражене досить м'яко. Ведмідь сів навпочіпки в правому нижньому кутку картини, прикриваючись стискуваним в лапі батогом:

Нижче наведена карикатура 1855 року. На ній покусаний турецькими бджолами в Кримській війні ведмідь викликає не лише злорадість, але і жалість:

Нижче зображено карикатуру часів т.зв. «Великої гри». Росія у вигляді ведмедя сіла на Персію (кота), а за цим спокійно спостерігає Велика Британія (лев)

Наступна німецька карикатура 1914 року *«Для нашого звіринця»*, присвячена початку Першої світової війни. На ній піхотинці з Австрії і Німеччини ведуть приборканого російського ведмедя. Між ніг у ведмедя – «жалюгідна» Сербія.

Символ ведмедя в карикатурі успадкували і Радянський Союз і сучасна Росія. Про що свідчать і наведені нижче карикатури:

Також в карикатурах можна зустріти чимало інших символічних зображень. Відповідно особливу увагу слід звернути на правила роботи з карикатурою, на вивчення смислу символів.

Висновки. Отже, за багатовікову історію свого існування карикатура пройшла безліч етапів - утрированого зображення реальності, шаржу, побутової сценки, жанрової зарисовки, книжкової і журнальної ілюстрації, політичної сатири, і, нарешті, філософського осмислення реальності. Вона, як правило, відображає проблеми суспільства і ще з ранніх часів служила певним методом самоствердження над кривдником чи ворогом.

Карикатура створює яскравий образ, коротко і яскраво резюмує суть історичного чи суспільного явища, події. Але авторам підручників слід пам'ятати, що цей вид джерела не може бути використаний для точної кількісної характеристики процесів історичного розвитку, але допомагає виявити їх основні тенденції. Отже, карикатура - це своєрідний документ

свого часу, в якому автори часто підкреслюють типові риси певних історичних та суспільних явищ; розкривають їх політичну природу; розкривають (часто з негативного боку) образ політичного діяча .

Використана література:

1. Комаров Ю. Запам'ятовується назавжди! З практики використання політичних карикатур у шкільному викладанні історії // Історія в шк. України. - 2004. - № 1.
2. Комаров Ю., Мисан В., Осмоловський А., Білоножко С, Зайцев О. Історія епохи очима людини. Навчальний посібник - Київ: Генеза, 2004.
3. Короткова М.В. Наглядность на уроках истории: Практ. пособие для учителей. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000.
4. Левітас Ф. та ін. Методичні рекомендації Київського міського педагогічного університету ім. Б.Д. Грінченка/ Ф. Левітас, О. Васильєв, Ю. Комаров, О. Трухан // Історія та правознавство. - 2003. - №1 (1).
5. Нікітіна І.П., Нікітін Ю.О., Шеліхова В.В., Кожем'яка О.Л. Науково-дослідницька діяльність учнів. 5-11 класи. - Х.: Основа, 2006.
6. Пометун О. Методика навчання історії в школі : [посібник] / Пометун Олена Іванівна, Фрейман Григорій Ошерович. – К. : Генеза, 2009. – 327 с.